

2018. V. évfolyam 1. szám

Délvidéki Szemle

Történettudományi folyóirat

A tartalomból:

- Olasz Lajos: Magyar repülők a Délvidék felett (1941. április)
- Molnár Tibor: A bácskai I. világháborús hadifogolyok balkáni és asinara-szigeti golgotája
- Gorcsa Oszkár: Csanád vármegyei szerb hadifoglyok a nagy háborúban
- Pető Bálint: Az első világháború kitörése a magyarkanizsai sajtó tükrében
- Hegyi Ádám: Református kertészközségek megszervezése a Dél-Alföldön a 18–19. század fordulóján
- Lakner Lajos: Az ismeretlen Déri Frigyes: a selyemgyáros
- Fábíán Borbála: A szabadkai gázgyár megváltása 1917-ben. Községesítés a nagy háború idején

Délvidéki Szemle

2018/1. V. évfolyam, 1. szám

DÉLVIDÉKI SZEMLE

Főszerkesztő: *Zakar Péter*

Szerkesztők: *Döbör András, Fejős Sándor, Forró Lajos, Pető Bálint*

Nemzetközi Tanácsadó Testület tagjai: *Fodor István (Zenta), Molnár Tibor (Zenta), Szekernyés János (Temesvár), Srđan Cvetković (Belgrád), Kovács Attila (Ljubljana)*

Lektorálták: *Döbör András (4., 6., 7.); Forró Lajos (1., 2.); Zakar Péter (3., 5.)*

Technikai szerkesztő: *Veres Ildikó*

Címlap: **Szerb hadifoglyok a rumai vasúttállomáson**

(<http://www.bildarchivaustralia.at/Preview/4815296.jpg> [Letöltve: 2018. április 25.]

A folyóirat megjelenik évente két alkalommal: tavasszal és ősszel. A lap a történelmi Délvidék és a Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió múltjáról és jelenéről közöl tudományos igényű, lektorált tanulmányokat, forrásismertetőket, kritikákat és a délvidéki közélettel kapcsolatos cikkeket, interjúkat, konferencia-előadásokat.

A *Délvidéki Szemle* „Tudományos közlemények” rovatában jelennek meg az eredeti, másutt még nem publikált tudományos szakkikkek absztrakttal. A folyóirat a történet- és társadalomtudományok minden területéről közöl lektorált tanulmányokat; kutatási eredményeket és új forrásokat feldolgozó, összegző munkákat, forrásismertetőket, elemzéseket, és átfogó szintéziseket.

A *Délvidéki Szemle* „Közélet” rovatában jelennek meg a délvidéki történeti kutatásokkal és a közélettel kapcsolatos publicisztikák, interjúk és konferencia-előadások írásos változatai, melyekre a tudományos közleményekkel szemben támasztott követelmények nem vonatkoznak.

A *Délvidéki Szemle* „Téka” rovatában jelennek meg a délvidéki vonatkozású könyvekről, filmekről, adatbázisokról és egyéb médiumokról szóló ismertető, kritikák.

A benyújtott tudományos közlemények megjelentetésének fő szempontja a szakmai minőség. A kéziratokat a szerkesztőség véleményezi, majd a tudományos közélet felkért képviselői és a szerkesztőbizottság tagjai lektorálják.

A benyújtott tudományos közlemények szerzői bejelentik, hogy másutt még nem jelentették meg írásukat, a Szerkesztőség pedig nem zárja ki, hogy a *Délvidéki Szemle*ben történő közlés után máshol vagy más nyelven megjelenjen.

A kéziratokat magyar, szerb, német vagy angol nyelven, elektronikus formában a szerkesztőség címére kell beküldeni. A tanulmányok terjedelme minimum 10, maximum 20 nyomtatott oldal lehet.

Szerkesztőség:

Délvidéki Szemle Szerkesztőségi Hivatal
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
H-6725 Szeged, Hungary

Hattyas sor 10.

Tel.: +36/62-544-759

Email: delvidekkutato@delvidekkutato.hu

Honlap: www.delvidekkutato.hu

Felelős Kiadó:

Délvidék Kutatóközpont Alapítvány, Szeged

Lapengedély száma: CE/2237-3/2013.

ISSN 2416-223X

TARTALOM

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK.....	5
1. Magyar repülők a Délvidék felett (1941. április) (Olasz Lajos)	5
2. A bácskai I. világháborús hadifoglyok balkáni és asinara-szigeti golgotája (Molnár Tibor).....	21
3. Csanád vármegyei szerb hadifoglyok a nagy háborúban (Gorcsa Oszkár).....	32
4. Az első világháború kitörése a magyarkanizsai sajtó tükrében (Pető Bálint)	61
5. Református kertészközségek megszervezése a Dél-Alföldön a 18–19. század fordulóján (Hegyi Ádám).....	73
6. Az ismeretlen Déri Frigyes: a selyemgyáros (Lakner Lajos)	85
7. A szabadkai gázgyár megváltása 1917-ben. Községesítés a nagy háború idején (Fábián Borbála).....	101
TÉKA.....	115
8. A Kecskeméti Lapok első nyolcvannyolc éve (Pető Bálint)	115
9. Olvasás és vallásosság a felvilágosodás kori Magyarországon (Döbör András).....	118

REFORMÁTUS KERTÉSZKÖZSÉGEK MEGSZERVEZÉSE A DÉL-ALFÖLDÖN A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN¹

HEGYI ÁDÁM

ABSTRACT

Following the proclamation of the Patent of Toleration and the coming into effect of law No. 26 of 1791, several new Calvinist parishes were established in the Kingdom of Hungary. In our study we will present the organizing of the new Calvinist gardener communities founded in the Békés Calvinist Diocese in the southeastern areas of the Kingdom of Hungary.

The Békés diocese developed dynamically between 1781 and 1821, with gardener communities and settler villages being established. Calvinist parishes, however, were formed not only in newly founded settlements, but in other areas of the diocese too: Hódmezővásárhely's second Calvinist church was built during this period. Kispereg was founded at this time by Calvinists fleeing Egyek. In Battonya, populated by Serbs, the first Calvinists began settling at the end of the 18th century, and the destroyed congregation of Gyorok had also been revitalized by the end of the 1790s.

There is a significant difference between gardener communities and settler villages from a legal viewpoint, because settlers received tax relief and financial support, and were free to practice their religion. Gardeners, however, could only enter into fixed-term contracts, and when they ended, it was conceivable that the gardeners not only had to leave their lands, but demolish their houses and church too, or hand them over to others.

In our study we examine how the Békéssámson, Reformátuskovácsháza and Reformátusdombegyház communities managed to organize their churches. We do this by comparing it with the church-organizing of the settler villages.

A kertészközségek a Délvidék tipikus települései voltak a 18–19. század fordulóján. A szakirodalom szerint a Magyar Királyság területén alapvetően Csongrád, Csanád, Torontál, Temes és Arad vármegyékben jöttek ilyenek létre. Ezek a falvak általában egy-egy adott növény – többnyire dohány – termesztésére kötöttek szerződést a föld tulajdonosával, ezért az úgynevezett kontraktualista helységek csoportjába tartoznak. Helyzetünk viszont eltért más kontraktualista falvakétól, mert a telepes községekkel ellentétben sorsuk bizonytalan volt, a földesúr nem garantálta a kertészközség fennmaradását. A telepes falvakban stabil és világos jogi feltételek várták a letelepedőket, míg a kertészközségekben nem. Így a kertészek beállt emberek sokkal kiszolgáltatottabb helyzetbe kerültek a telepésekhez képest, mert csak határozott időre kötöttek velük szerződést, és fennállt a veszély, hogy a szerződés lejártá után a települést el kell hagyniuk. Sőt a szerződés lejártá után házaikat, iskolájukat és a templomukat is le kellett rombolniuk, ezért rendszeresen előfordult, hogy a kontraktus lejártával a teljes kertészközség új telepre költözött át. Az ideiglenes jogviszonyból adódóan nem is építettek állandó lakhatásra alkalmas házat, hanem csak könnyen elbontható kalyibákat. A korabeli viszonyok között elvileg volt arra lehetőség, hogy az egyház, mint földesúr kertészközségeket alapítson, esetünkben viszont nem erről van szó. A szóban forgó településeket különböző nagybirtokosok, illetve bérlők hozták létre, amelyeken református kertészek telepedtek meg.²

Ilyen bizonytalan helyzetű falvaknál az egyházi élet megszervezése nem volt egyszerű. A nehézségek nemcsak a kiszolgáltatott helyzetből adódtak, hanem anyagi jellegűek is voltak, mert a gyülekezetek igen kicsiny tőkével rendelkeztek, önálló lelkipásztor tartása komoly kihívást jelentett a számukra. Jól mutatja ezt Kristó Sámuel békéssámsoni tanító 1817-ben írt levele, amelyben arról panaszkodik, hogy rendkívül rossz anyagi körülmények között él, a falu nem hajlandó a szerződésben vállalt fizetését megadni a számára, pedig elvileg van az egyházközségnek megfelelő anyagi lehetősége erre. Kristó sommásan ezt úgy fogalmazta meg, hogy Békéssámson a „nyomorúságinak egy nevezetes académiája”: „Sámsonnál mondom, melly az emberi élet külömb-külobmféle nyomorúságinak egy nevezetes académiája. Eléggé megnyugtathatják Nagytiszteletű Senior Uramat.

Mellyekhez képpest a kegyes meghallgattatásnak édes reménysége alatt, fiúi bizodalommal folyamodván Nagytiszteletű Senior Uramhoz esedezem alázatos instatntiámnak rendibenn aziránt, hogy könyörülő vévén az én terhes hivatalommal öszvekötetett keserves szenvedéseimből, és különössönn édesatyai szívére vévén azt, hogy itt az én conventiom olly[an] felette tsekj, hogyha mindegy fillérig a kezembe kerülne is, mégis sokkal kevesebb lenne azokénál, akik azért, hogy másoknak szolgálhassanak, egy óráig sem szenvedtek, se nem inaskodtak, se nem legénykedtek, se magok, sem szüleik nem költekettek. Azomban attól fogva, hogy valamit lendíthettek – azt is pedig a gazda szersámjával, mint p[éldá]o[l] a háziszolgák és szolgálók –

szüntelen vették a fizetést. És mégis az ekk[é]zsi]a tejjességgel nem gondol a fizetés sem beszédével úgy annyira, hogy az oskolás gyermekek szüleinél lévő búza, árpa s pénzbeli fizetéséből mainapig sem látok sem egy szemet, sem egy fillért. És úgy akar vellem bánni az ekk[é]zsi]a (amennyire a körülállásokból látom), mint az antecessorommal tselekedett, akinek tsekély fizetésének nagyrésze még most is hátra vagyon. Noha itt az emberek – általjában szólván – mindnyájan élhetnek, és magának az ekk[é]zsián]ak is van búzája, árpája s pénz a cassájában.”³

Mint fentebb említettük, kertészközségek leginkább Arad, Csongrád, Csanád, Torontál és Temes vármegyékben jöttek létre. Ez a terület szinte teljes egészében egybeesik a református egyház egyik igazgatási egységével, a Békési Református Egyházmegyével, mert a békési egyházmegye a Körösök, a Tisza, az Al-Duna és a Kárpátok által határolt területen helyezkedett el, amely Békés, Csongrád, Csanád, Arad, Torontál és Temes vármegyében, valamint a katonai határőrvidéken élő reformátusokat szervezte egy egyház-igazgatási egységbe. Az egyházmegye története visszanyúlik a hitújítás korához, de ténylegesen 1734-ben, a *Carolina resolutio* alapján alakult meg.⁴ A következőkben azt fogjuk vizsgálni, hogy az egyházmegye területén hogyan szervezték meg a kertészfalvak kálvinista egyházközségeit. A 18–19. század fordulóján összesen három református kertészközség jött itt létre: Békéssámson, Reformátuskovácsháza és Reformátusdombegyháza. Mindhárom település ma is létezik, és mindegyiken működik református egyházközség.

Az elemzés nem egyszerű feladat, mert elég kevés forrásunk van róla. Valójában egyetlen egy olyan dokumentum sem maradt fenn, amely ezeknek a gyülekezeteknek a megszervezését mutatja be, ezért kezdetként egy analógiából tudunk kiindulni.

1794-ben Pancsova közelében alapították meg telepések a Debeljácsa nevű, magyar református falut. 1799-ben érkezett a faluba a gyülekezet első lelkipásztora, Tar János, aki 1808-ig szolgált a településen, de már 1795-ben az egyházmegye képviselőjében Szalai Pál lerakta az új egyházközség alapjait.⁵ Az egyházszerzés során Szalai megvizsgálta, hogy mekkora létszámú település jött létre; el kezdték-e már építeni az egyházi ingatlanokat; szeretnének-e önálló egyházközséggé szerveződni; milyen jövedelmet tudnak a lelkipásztor számára biztosítani; hogyan gyakorolják jelenleg vallásukat; rendelkezésükre állnak-e a szertartások lebonyolításához szükséges edények; van-e valamilyen egyházkormányzati rend a faluban.⁶

Szalai alapos beszámolót készített, amelyből megtudjuk, hogy Debeljácsa lakossága teljes egészében református, akik Hódmezővásárhelyről, Makóról és Magyaritébéről érkeztek. Az egyházközség megszervezéséhez a katonai parancsnokság támogatását megkapta, és hosszas gyözködéseinek köszönhetően a telepések hajlandóvá váltak egy négyszobás parókia felépítésére, valamint a lelkész pénzbeli és természetbeni járandóságainak biztosítására. A falusiakkal arról is megállapodott, hogy önálló lelkészt fognak tartani, vagyis anyaegyházközséggé szervezik a gyülekezetet.

Ezzel párhuzamosan lerakta a presbitérium alapjait is, mert gondnokot és egyházfit is felesketett. Templom építése ekkor még nem került szóba, elegendőnek tartotta a deszkából ácsolt imahely karbantartását. Beszámolóját végül azzal zárja, hogy véleménye szerint egy gazdag, erős egyházközséggé fog Debeljácsa fejlődni, és az vonzó lesz a gyülekezetet kereső lelkipásztorok között.⁷

Látható, hogy Szalai komolyan vette a feladatot és minden szükséges szempontot felmért, hiszen egy igen nagy létszámú, teljesen új református falu jött létre a semmiből. Figyelembe kell viszont vennünk azt, hogy Debeljácsa telepes községként alakult meg, ezért a jogi helyzete stabilnak volt tekinthető, a kertészfalvak nem tervezhettek ennyire biztosan. Minden bizonnyal ez az oka annak, hogy az egyházmegye és a kertész-egyházközségek iratanyagában egyáltalán nincs nyoma annak, hogy valaha is történt volna ilyen alapos egyházszerkezési előkészület.

Az egyházmegye levéltárában, az egyházlátogatási dokumentumokban ugyan feltűnnek az új kertészközségek, de az egyházmegye jegyzőkönyvében és az esperesi iratokban semmi sem utal arra, hogy szervezett előkészítő munka folyt volna.⁸ A kertészfalvakkal kapcsolatban csak akkor születtek határozatok, ha a katolikus egyház beavatkozott a reformátusok vallásgyakorlásába,⁹ illetve egyházfegyelmi vétségek merültek fel az új közösségekben,¹⁰ valamint anyagi gondokat kellett megvitatni.¹¹ Annak sincs nyoma, hogy ezekben a falvakban a megalakulással párhuzamosan egyáltalán megkezdték volna parókia, iskola és imaház építését. Jól jellemzi a helyzetet Bíró Mihály Dombegyházáról, amikor arra panaszkodik, hogy állandó lakhelyeül csak egy sátor szolgál, és biztosra veszi, hogy hamarosan nem is fog a „ponyvaházba[n] lakás” helyzete megváltozni.¹² Az egyházmegye valóban nem fordított nagy figyelmet ezekre a településekre, magából az egyház-igazgatási rendszerből is kihagyták, mert 1814-ben egyáltalán nem küldtek körlevelet Kovácsházára, miközben ez az egyház működése szempontjából elengedhetetlenül fontos volt, hiszen ezek által kormányozták az esperességet:¹³ „*Abból, hogy a nagy-tiszteletű canonica visitatio minket elmellőzött, és már két currensei titulusából Nagytiszteletű Senior Uram Kovátsházát kihagyta, szomorúsággal azt hoztuk ki – de talán hibásan –, hogy már minket Nagytiszteletű Senior Uram úgy tekint, mintha nem is volnánk ekklézsia.*”¹⁴

Sajnos az egyházközségek levéltári anyaga jelentős pusztulásnak esett áldozatul, de azt mégis meg lehet ezekből állapítani, hogy az alapításokat követő néhány évben már volt gyülekezeti írásbeliség, mert anyakönyvvezetésre és jegyzőkönyvvezetésre utaló nyomok maradtak fenn. Így például a kovácsházi egyházközség már 1811-től kezdve biztosan vezetett körrendeleti jegyzőkönyvet, miközben presbiteri jegyzőkönyve ebből a korai időszakból nem maradt fenn.¹⁵ Ehhez hasonlóan a dombegyházi gyülekezetnek is volt presbiteri jegyzőkönyve, mert 1819-ben abból másolták ki a lelkész díjlevelét, ma azonban sehol sem fellelhető ez a protokollum.¹⁶

Békéssámsonban bizonyíthatóan már az 1780-as években református kertészek éltek, mégis az első anyakönyvet csak 1817-ben nyitották. Mivel már II. József uralkodása alatt szolgált a sámsoniak között egy levita, feltételezhetjük, hogy vezetett valamilyen protokollumot, de ma sajnos ez sem fellelhető.¹⁷

A szórványos adatokból mégis lehet rekonstruálni, hogyan pásztorolták ezeket a kertészfalvakat. A békéssámsoni, reformátusdombegyházi és reformátuskovács-házi kertész települések közül a legrégebbi a békéssámsoni egyházközség: a török időkben elpusztult Sámsonba 1749-ben gróf Károlyi Antal telepített le dohánykertészeket. Ezt megelőzően a hódmezővásárhelyi jobbágyok legeltették a sámsoni pusztában az állataikat.¹⁸

Nem tudjuk viszont, hogy az 1749-es telepítés során reformátusok vagy más vallásúak érkeztek-e a községbe. A felekezeti viszonyokról legelőször 1761-re vonatkozóan van adatunk, de ez nem tekinthető hitelesnek, mert 1785-ben készült kivonatban maradt fenn. Ezek szerint Sámsonban reformátusok éltek, de kötelesek voltak a vásárhelyi plébánosnak megfizetni a stólat.¹⁹ Nincs viszont adatunk arról, hogy a vásárhelyi református lelkész pásztorolta-e őket. 1778-ban a váci püspök vizitációja szerint Sámsonban többségben voltak a reformátusok, de szabad vallásgyakorlatuk nem volt, a gyülekezet nem számított önálló egyházközségnek.²⁰ A türelmi rendelet kibocsátása után viszont fejlődésnek indult a református egyházközség, ami azt jelentette, hogy elkezdődött az önálló egyházközség megszervezése.

Fontos egyházszervezeti kérdés annak megválaszolása, hogy ténylegesen mit értünk anyaegyházközségen (korabeli szóhasználattal eklézsián), mert az egyház-kormányzat szempontjából az ilyen gyülekezetek tekinthetők az egyházmegye teljes jogú tagjainak. A 18–19. század fordulóján az anyaegyházközségi státusz legfontosabb kritériuma az volt, hogy a gyülekezet saját magától el tudja tartani lelkipásztorát, vagyis annak fizetést tudjon adni. Ehhez társult még a presbitérium megszervezése, valamint a parókia és imaház (esetleg templom) felépítése. Bizonyos esetekben előfordult, hogy a gyülekezet anyagi lehetőségei nem tették lehetővé önálló lelkész alkalmazását, hanem helyette csak úgynevezett lévitát alkalmaztak, aki a szentségeket nem szolgálhatta ki.

A források alapján kijelenthetjük, hogy a békési egyházmegyében kétféle gyülekezet-típust különböztettek meg: „*ecclesiát*” és „*filiát*” vagyis anyaegyházközséget és leányegyházat. Egy gyülekezet akkor került ecclesiái státuszba, ha anyagilag annyira megerősödött, hogy önálló lelkipásztort (esetleg lévitát) tudott tartani, és saját anyakönyvet nyitott. Ehhez társult még az imaház és parókia felépítése.²¹

Békéssámsonban elindult ez a folyamat, amely olyan jól sikerült, hogy 1783-ban helytartótanácsi engedélyt kaptak arra, hogy egy tanítót alkalmazzanak, aki a gyerekek oktatásán kívül kisebb egyházi szolgálatokat is tehetett.²² Ennél tovább nem lépett a gyülekezet, mégis 1787-ben összetűzésbe került a katolikus egyházzal.

Kubik József vásárhelyi plébános feljelentette a sámsoni lévitát, mert szerinte Sámsonra nem terjedt ki a türelmi rendelet hatása, hiszen az csak filia volt korábban, így a település lelki gondozása a katolikus plébános dolga.²³ Természetesen a békési egyházmegye sem hagyta annyiban a dolgot: Szentmiklósi Sebők Sámuel alesperes 1788-ban személyesen látogatta meg a kertészeket, és Csongrád vármegyétől is kérte a helytartótanácsi végzés kiadását. Vizsgálódásának az eredménye az lett, hogy a vármegye ugyan kiadta a végzést, de az egyházmegyét ez rossz színben tüntette fel, mert a sámsoni egyház szervezése korábban a nyilvánosság kizárásával történt, és ez rossz fényt vetett az egyházra.²⁴ Ezt követően hosszú ideig nincs adatunk a sámsoni egyházzal. Valószínűleg Hódmezővásárhely filiájaként működött, mert egy 1807-es összeírás szerint Sámsonban „*Parochia, templom, kántorház, oskola és ispotáy nintsenek*”.²⁵ A kertészközösség 1814-ben és 1816-ban biztosan Hódmezővásárhely filiája volt, mert az egyházlátogatási iratokban Vásárhely leányegyházközségeként szerepelt. 1817-ben viszont ismét az önállósodás útjára lépett, mert a fentebb már említett Kristó Sámuel a rossz anyagi körülményekre hivatkozva mondott le. A lemondó levelét mint prédikátor és rektor írta alá. Tehát 1817 körül megint saját lelkipásztora volt a gyülekezetnek. Innentől kezdve folyamatosan volt saját lelkésze az egyházközségnek. Igaz, igen gyakran váltogatták egymást, amely azt mutatja, hogy az anyagi körülmények nem javultak. Kristó utóda Czafalvi János lett, aki korábban Gyulaváriban rektorként működött.²⁶ Sajnos nem tudjuk, hogy Czafalvi csak tanítóként szolgált, vagy prédikatori teendőket is ellátott. Azt sem tudjuk, meddig maradt Sámsonban, de 1819-ben egy levélben már Komáromi Józsefet lelkipásztorként említik, vagyis ekkor már biztosan volt saját lelkésze a gyülekezetnek.²⁷ 1823-ban Víg János szolgált a faluban.²⁸ Az igazi megerősödést viszont az mutatja, hogy 1825-ben az Orosházán élő reformátusok azt szerették volna, ha Békéssámsonhoz csatolják őket. Ez nemcsak azért figyelemre méltó, mert ez már egyértelműen az önállóság jele, hanem azért is, mert korábban Szentesről gondozták az orosházi kálvinistákat, de ezek szerint Sámson már felért Szentessel.²⁹

A források alapján látható, hogy a békéssámsoni kertészek valóban kiszolgáltatott helyzetben voltak, mert a türelmi rendelet ellenére katolikus zaklatásnak voltak kitéve, és a község anyagi helyzete csak 1817-re tette lehetővé az önálló egyházközség létrehozását.

Kicsit másként alakult Dombegyháza és Kovácsháza sorsa. A források tanúsága szerint mindkét települést fenyegette a megszűnés veszélye: a kertészek többször is úgy jártak, hogy felmondták velük a szerződést, és kénytelenek voltak új helyre költözni. Ennek köszönhető, hogy ma egymás szomszédságában három Dombegyház nevű település is található: Magyardombegyház, Dombegyház és Kisdombegyház.

Reformátusdombegyháza és Reformátuskovácsháza nevében nem véletlenül szerepel a „református” jelző, mert mindkét település felekezeti hovatartozásáról kapta a nevét. Ma Reformátusdombegyháza hivatalos neve Magyardombegyháza, Reformátuskovácsháza pedig Mezőkovácsházával egyesült, nem önálló település. Mindkét település megnevezésében azért szerepel a „református” megjelölés, mert a 19. század elején több Dombegyháza és Kovácsháza nevű kertész telepes közösség jött létre, amelyeket nehéz volt egymástól megkülönböztetni.

Kovácsháza esetében ragadványnévként tették hozzá a település megnevezéséhez a református jelzőt, mert a falu létrejöttének idejében sem az egyházlátogatási jegyzőkönyvben,³⁰ sem az egyházmegyei protokollumban³¹ nem használták a Reformátuskovácsháza elnevezést, viszont az első anyakönyvben már szerepel ez a rész. Az anyakönyveket viszont nem a település megalakulásának idejében kezdték el vezetni, mert a kovácsházi matrikulát 1821-ben kötötték be, és ekkor azt jegyezték fel, hogy a korábbi anyakönyvi adatokat a tótkomlói és dombegyházi anyakönyvekből másolták át.³² Az egyházi források Dombegyháza esetében is viszonylag későn kezdték el a Reformátusdombegyháza megnevezést használni, mert 1821-ig mind a lelkészek, mind az egyházmegye egyszerűen csak Dombegyházaként nevezte meg a települést.³³ Az 1855-ben nyitott anyakönyvben viszont már Reformátusdombegyházaként szerepel a falu neve.³⁴

A szakirodalom idáig csak arról tudott, hogy 1807 körül jött létre az első Kovácsháza nevű kertészközség.³⁵ Az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből és az egyházmegyei főgondnok leveléből viszont többet is megtudhatunk a református kertészek letelepedéséről. A források legelőször 1798-ban tudósítanak a kovácsházi reformátusokról: ekkor Kispereg szórványaként említik, de nem tudjuk pontosan, hány család élt az új településen. A kisperegi egyházközség igen erős missziós lelkülettel rendelkezett, mert ugyanebben az évben Nagylakon, Pécskán, Battonyán és Aradon is szórványokat gondozott a peregi lelkipásztor.³⁶ Elképzelhető viszont, hogy már 1795-ben is éltek Kovácsházán református kertészek, mert az egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint 1795-ben a makói gyülekezet gondozott öt Csanád megyei kertészcsaládot. Ez az adat viszont elég bizonytalan, mert a forrás csak Csanád megyét említ, Kovácsházát nem nevezi meg.³⁷ Egy évtizeddel később viszont 1806-ban már 30 református családot talált Németi Sámuel kisperegi lelkész Kovácsházán, és ebben az évben megkezdődött az egyházközség megszervezése is, mert Németi az egyházmegye engedélyével leányegyházközségként Kispereghez csatolta Kovácsházát.³⁸ A következő adatunk 1807-ből származik, amelyből kiderül, hogy ekkor már saját lévitája volt a kovácsházi kertészeknek. Ebben az évben Saator János egyházmegyei főgondnok személyesen meglátogatta a falut. Tudósításában arról írt, hogy az új település lakói panaszkodtak lévitájukra, Tóth Sándorra. Saator megintette a lévitát,

és egyben felhívta arra az esperes figyelmét, hogy érdemes lenne leváltani Tóthot, mert az új gyülekezet nála jobbat érdemelne.³⁹ Nem tudjuk, ez megtörtént-e, de 1817-ben már új rektor szolgált a faluban: Király Mihály Debeljácsáról érkezett.⁴⁰

Ezt követően hirtelen megszaporodnak a Kovácsháza nevű települések. 1813-ban Bittó Imre Arad megyei főarendátor szerződést kötött bathafalvi és újfalusi kertészekkel, hogy a kovácsházi pusztán kertészkedjenek. A Bittó-féle telepítés hozta létre Bittó-Kovácsházát. 1813-ra összesen három Kovácsháza jött létre: Református-kovácsháza, Bittó-Kovácsháza (Mezőkovácsháza) és Tót-Kovácsháza (Végegyháza). Ez utóbbit Lukács Miklós telepítette. 1814-ben Csanád megye közgyűlése elismerte az önálló kertésztelepülés létrejöttét. 1819-ben újabb közösség jött létre Hofbauer-Kovácsháza néven, amelyet Hofbauer Ferenc táblabíró telepített. 1817-ben jött létre Saator-Kovácsháza, amelyet 1842-ban hat család lakott.⁴¹

Dombegyháza esetében szintén nehéz megkülönböztetni a sok egyforma nevű települést, mert a 19. század elején több Dombegyháza nevű telepes közösséget hoztak létre. 1817-ben Marczibányi Márton kertészeket telepített le, akiről Marczibányi-Dombegyházának nevezték el az új közösséget. 1819-ben Bánhidya Albert alapította Bánhidya-Dombegyházát, 1814-ben jött létre Nyéki-Dombegyháza és 1859-ben Mattencloita-Dombegyháza.⁴² Az egyházi források sehol sem említik meg, hogy a református családok melyik Dombegyházán telepedtek meg, de az egyházlátogatási jegyzőkönyv alapján feltételezhetjük, hogy az 1814-ben megalapított Nyéki-Dombegyháza azonos azzal a Dombegyházával, amelyről 1814. november 3-án azt jegyezték föl, hogy „Új ülés, a tavasszal kezdődött legelső látogatása a mostani”.⁴³ A vizitáció során azt is megállapították, hogy az új gyülekezet megszervezése jól halad, mert „Nádból építettek isteni tiszteletre való hajlékot. A földes uraság engedett templomhelyet, paróchia, s iskola helyet is. Ha a határjok nagyobb volna, gyarapodhatnának, úgy mondták, de szűk az élő földjük és a nyomások is.”⁴⁴

Kérdés, valóban anyaegyházközségnek tekinthetjük-e Kovácsházát és Dombegyházát. Ahogy már fentebb írtuk, az anyaegyházközség státusz alapvető kritériuma volt az, hogy a gyülekezet önállóan el tudjon tartani egy lelkipásztort, és az istentiszteletek tartására alkalmas imaházzal rendelkezzen. Amennyiben ezek a kritériumok teljesültek, a gyülekezet elérte az „ecclesia” (anyaegyház) megnevezést.

1807-ben a kovácsházi főbíró, Molnár András, valamint a gondnok, Takáts Tóth Péter, illetve a hadnagy, P[?] István egy hivatalos díjlevelet állított ki a „kovácsházi kertészek iskola rektorának”. Ezek szerint a tanító évi 25 forint készpénzt és 25 véka búzát kapott fizetés gyanánt.⁴⁵ Összehasonlításként érdemes azt megnéznünk, hogy ugyanebben az évben egy telepes faluban, Rittbergben a tanító évi 150 forint készpénzt és 120 véka búzát kapott.⁴⁶ A Bánságban létrejött új telepes falvak sem számítottak a legerősebb egyházközségek közé, mégis Kovácsháza kertészközsége

még hozzájuk képest is sokkal gyengébb megélhetést tudott biztosítani tanítója számára. Ennek ellenére törekedett az önállósulás útjára lépni: 1811-ben az egyházlátogatási jegyzőkönyvbe azt jegyezték fel Kovácsházáról, hogy „*Novum ecclesiae est Kovátsháza*”,⁴⁷ vagyis a gyülekezetet hivatalosan is elismerték anyaegyházközségként. Ezt a helyzetet viszont nem sikerült a kovácsháziaknak megszilárdítaniuk, mert 1817-ben – annak ellenére, hogy egy lévitát el tudtak tartani – Dombegyháza leányegyházközségének számított a település. Sőt a jegyzőkönyv szövege szerint Kovácsháza soha nem is volt anyaegyházközség, mert korábban Kispereg filiája volt: „*Eddig Kis-Peregi ekklanak filiája volt, most a magok kérésekre Dombegyházához kapcsoltatott, az út közöttük mind rövidebb, mind könnyebb lévén. Ezen ekklésiátkában lévita Király Mihály jól viseli magát.*”⁴⁸

Úgy gondolom, 1817-ben azért feledkeztek meg Kovácsháza anyaegyházközségi státuszáról, mert az csak egy rövid ideig működött, hiszen önálló lelkipásztort nem tudtak megfizetni, és önálló anyakönyvezést sem tudtak folytatni, mivel az 1815-ben nyitott anyakönyvbe 1821-ben másolták be az 1815 és 1821 között Dombegyházán és Tótkomlóson megkeresztettek névsorát.⁴⁹ A kovácsházi egyház gyengeségét mutatja az is, hogy 1814-ben Bíró Mihály prédikátor arról tudósította az esperest, hogy Kovácsházáról sokan Dombegyházára költöznek, és ő maga is át szeretne költözni a másik faluba. Ez utóbbi sikerült is neki, mert 1817-ben az egyházlátogatás szerint Bíró már Dombegyházán szolgált, ahol prédikátorként, vagyis önálló gyülekezeti lelkészként dolgozott, és a településnek saját anyakönyvei voltak.⁵⁰ A dombegyházi gyülekezet fennmaradt körrendeleti jegyzőkönyve is arról tanúskodik, hogy a kovácsházi egyházközség beolvadt a dombegyháziba, mert a jegyzőkönyv megnyitásakor 1811-ben még azt jegyezték fel, hogy a körrendeleteket Kovácsházán írták be a protokollumba. 1815-től kezdve viszont már ugyanebben a kötetben Dombegyházán keltezték a helytartótanácsi és egyházkerületi utasításokat. A dombegyházi gyülekezet megerősödését mutatja az is, hogy 1817-ben ugyanebbe a kötetbe bevezették a dombegyházi prédikátor és tanító díjlevelét, amelyet a falu bírója és esküdtjei írtak alá.⁵¹ Vagyis a fentebb említett Bíró Mihály ekkor már valóban mint lelkipásztor szolgált Reformátusdombegyházán.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján egyértelműen kijelenthetjük, hogy a 18–19. század fordulóján Reformátuskovács háza csak rövid ideig számított anyaegyházközségnek, míg Reformátusdombegyháza meg tudott erősödni, hiszen saját lelkészt tudott fizetni, és önálló anyakönyvvezetése is volt.

Reformátusdombegyháza esetében még egyházfegyelmi ügyekről is maradtak fenn források, amelyek segítségével meg tudjuk vizsgálni, milyen volt a korabeli hitélet.

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvhöz szerint Dombegyházán „*eklésiai fenyíték, s vigaszt gyakoroltatik*”,⁵² vagyis a valláserkölcse a lelkész gondosan ügyelt. Mégis

1818-ban arról panaszkodtak, hogy Bíró Mihály lelkipásztor lánya rendszeresen paráználkodott egy kovácslegénnyel, és az apa ezt támogatta. Sőt egy alkalommal Bíró elment Kovácsházára úrvacsorát osztani, ahova magával vitte a lányát is. A lány itt is összetalálkozott a kováccsal, de rajtakapták őket az ágyban. Ennek ellenére a lelkész nem fenyegette meg a lányát, hanem annak szeretőjével együtt mulatozott.⁵³ Ma már nehéz az eseményeket hitelesen rekonstruálni, mert erről a kihágásról csak egy feljelentésből értesülünk, mégis úgy tűnik, megtörténhetett a dolog, mert 1818. március 26-án kelt levelében Bíró elismerte lánya bűnösségét.⁵⁴ Két évvel később az ügy már elsimult, Bíró Mihály szolgálataival és erkölcsével a gyülekezet meg volt vele elégedve.⁵⁵ Bíró szolgálata végül azzal zárult, hogy 1824-ben Uri Sándor lett Dombegyháza lelkésze.⁵⁶

Összefoglalva a következőket állapíthatjuk meg: a Dél-Alföldön létrejött református kertészközségek még a türelmi rendelet életbe lépése után is ki voltak szolgáltatva a katolikus egyháznak (Békéssámson). Tovább nehezítette működésüket az a bizonytalan jogi helyzet, amely a kertészek életét jellemezte, miszerint bármikor megszűnhetett a település. Jól mutatja ezt, hogy a dombegyházi prédikátor parókiája egy sátorban volt berendezve. Tetézte még ezt az, hogy a kertészfalvak a telepes falvakhoz képest sokkal rosszabb anyagi körülmények között működtek: egyházi szolgálatért cserébe csak a töredékét tudták lelkészeiknek, tanítóiknak fizetni. A rossz körülmények ellenére Csanád vármegyében a 18–19. század fordulóján két református kertészközség is létrejött: Kovácsháza és Dombegyháza. Mivel a kertészek folyamatos vándorlása miatt több hasonló nevű település is kialakult, ezek a falvak úgy különböztették meg magukat a többiektől, hogy a nevük elé tették a „*református*” jelzőt. Az első református kertészek 1795 körül telepedtek meg Csanád vármegyében, míg Csongrád vármegyében, Békéssámsonban már a 18. század második felében létezett egy református kertészközség. A csanádi kertészek közül csak a Dombegyházán élőknek sikerült anyaegyházközséggé szervezni a gyülekezetet, a kovácsházi egyházszervezés sikertelen lett. Ezzel párhuzamosan Békéssámsonban – többszöri próbálkozás után – csak a 19. század elejére sikerült a gyülekezetet önállósítani. Ma mindhárom településen működik református egyházközség, de a tanulmányból kiderült, hogy ezek létezése nem volt folyamatos.

RÖVIDÍTÉSEK

MDREL = Magyardombegyházi Református Egyházközség levéltára

RKREL = Reformátuskovácsné Református Egyházközség levéltára

SzEREL = Szentleányfalva Református Egyházközség levéltára

TtREL = Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár

VREL = Végvári Református Egyházközség levéltára

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási, és Fejlesztési Hivatal FK-123974 számú témapályázata segítségével készült.
- ² Varga János: *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849*. Budapest, 1967. 94–95.
- ³ Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (A továbbiakban: TtREL) .29. i.19. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Békéssámson 1814–1883. Kristó Sámuel békéssámsoni rektor levele Juhász Istvánnak, Békéssámson, 1817. március 8.
- ⁴ Barcsa János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*. Debrecen, 1908. 2. köt. 86.; Milleker, Felix: *Geschichte der Banater Militärgrenze 1764–1873*. Pančevo, 1925. 77–78., 92–94. (A továbbiakban: Milleker 1925.)
- ⁵ Milleker 1925. 92–93. Szekernyész János: *A magyarság emlékei a Bánságban*, Temesvár, 2013. 264–266.; Csete-Szemesi István: *A Debelyácsi (torontálvásárhelyi) Református Egyház gyökerei, 200 éves múltja és jelene*. Budapest, 1994. 41–43.; Bakator Judit – Mészárosné Bába Lúcia: *Hosszú a jegegyesor. Debelyácsi monográfiája*, Debelyácsi, 2003. 38., 175.
- ⁶ TtREL I.29.i.33. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Debelliács 1794–1867.
- ⁷ Hegyi Ádám: *A debelyácsi református egyház megszervezésének első dokumentuma: 1795*, Bácsország, 2017/4. 26–31.
- ⁸ TtREL I.29.a.2. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829., Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár, I.29.h.1. Egyházlátogatási iratok 1786–1843. TtREL I.29.o.1. Esperesi napló 1816–1862.
- ⁹ Például: TtREL I.29.i.67. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Hódmezővásárhely 1765–1841. Kubik József plébános feljelentése a sámsoni reformátusok ellen, Hódmezővásárhely, 1787. 01. 29.
- ¹⁰ Például: TtREL I.29.i.155. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Reformátuskovácsháza 1807–1883. Németi Sámuel kisperegi prédikátor összefoglalója Buzdor József elleni vádokról, 1817.
- ¹¹ Például: 3. l. ábrajegyzet.
- ¹² TtREL I.29.i.155. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Reformátuskovácsháza 1807–1883. Bíró Mihály kovácsházi lelkész levele Kis András esperesnek, 1814. február 10.
- ¹³ Molnár Ambrus: *A tiszántúli református falusi társadalom forrásairól*. In: Kutatás, módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 27–28. Szerk.: Erdmann Gyula. Gyula, 1989. 328–333.
- ¹⁴ TtREL I.29.i.155. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Reformátuskovácsháza 1807–1883. Bíró Mihály kovácsházi lelkész levele Kis András esperesnek, 1814. február 10.
- ¹⁵ Szentleányfalva Református Egyházközség Levéltára (A továbbiakban: SzEREL) c.1. Szentleányfalvi egyházközség körrendeleti jegyzőkönyve omniáriummal 1811–1852.
- ¹⁶ TtREL I.29.i.113. A-XXVIa-1. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Magyardombegyháza 1817–1883. Az egyházközség protokollumából kímásolt díjlevél, 1819. Kutatásaink során sem egyházi, sem világi levéltárakban nem akadunk nyomára a reformátusdombegyházi gyülekezet első jegyzőkönyvére.
- ¹⁷ TtREL I.29.a.2. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829. A superintendenshez küldött egyházmegyei beszámoló a vásárhelyi állapotokról, 1787. február 28.
- ¹⁸ Herczeg Mihály: *A majorsági gazdálkodás kezdetei Sámsonban*. In: Békés megye és környéke XVIII. századi történetéből. Szerk.: Erdmann Gyula. Gyula, 1989. 398. (A továbbiakban: Herczeg 1989.); Oltványi Pál: *A csanádi püspöki megye birtok viszonyainak rövid története*. Szeged, 1867. 25.
- ¹⁹ TtREL I.29.i.67. A .XCIII.2. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Hódmezővásárhely 1765–1841. Sámsoni, mártélyi és tési települések katolikus ellenőrzéséről, 1785.
- ²⁰ Holl Béla: *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. Században*. Budapest, 2004. 138–139.
- ²¹ Vö.: TtREL I.29.a.2. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829. TtREL I.29.h.1. Egyházlátogatási iratok 1786–1843.
- ²² TtREL I.1.c.2. Nr. 17. Püspöki Hivatal iratai. Igazgatási iratok 1764–1786. Helytartótanácsi végzés a békéssámsoni tanító egyházi szolgálata ügyében, Pozsony, 1783. augusztus 18.
- ²³ TtREL I.29.i.67. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Hódmezővásárhely 1765–1841. Kubik József plébános feljelentése a sámsoni reformátusok ellen, Hódmezővásárhely, 1787. 01. 29.
- ²⁴ TtREL I.1.c.3. nr. 74. Püspöki Hivatal iratai. Igazgatási iratok 1787–1820. Szentmiklósi Sebők Sámuel prosenior levele a sámsoniai vallássérelme ügyében, 1788. okt. 22., okt. 31. Maga az alesperes sem tudott a sámsoni lévita engedélyéről.

- ²⁵ Herczeg 1989. 450.
- ²⁶ TtREL I.29.i.19. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Békéssámszon 1814–1883 Békéssámszoni egyház levele az espereshez, Békéssámszon, 1817. február 17.
- ²⁷ TtREL I.29.i.19. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Békéssámszon 1814–1883 Békéssámszoni egyház nevében Kis Ferenc bíró kérvénye az egyházmegyei gyűlésnek, Békéssámszon, 1819. július 7.
- ²⁸ TtREL I.29.i.19. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Békéssámszon 1814–1883. Vig János békéssámszoni lelkész levele, 1823.
- ²⁹ TtREL I.29.i.19. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Békéssámszon 1814–1883. Orosházi reformátusok levele a Békéssámszoni Református Egyházközséghez, 1825.
- ³⁰ TtREL I.29.h.1. Egyházlátogatási iratok 1786–1843.
- ³¹ TtREL I.29.a.2. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829.
- ³² Reformátuskovácsházi Református Egyházközség Levéltára (A továbbiakban: RKREL) I.265.a.1. Keresztelési, házassági, esketési anyakönyv 1815–1849.
- ³³ TtREL I.29.a.2. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829. TtREL I.29.i.113. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Magyardombegyháza 1817–1883. Bíró Mihály dombegyházi lelkész levele Juhász Istvánnak, Dombegyháza, 1818. március 26.
- ³⁴ Magyardombegyházi Református Egyházközség Levéltára I.248.a.1. Halotti anyakönyv 1855–1892.
- ³⁵ Oltvai Ferenc – Mucsi Tiborné: *A település első száz éve 1814–1945*. In: *Mezőkovácsháza története*. Szerk.: Mucsi Tiborné. Mezőkovácsháza, 2001. 53–56., 60. (A továbbiakban: Oltvai–Mucsi 2001.)
- ³⁶ TtREL I.29.h.1. Egyházlátogatás Kisperegen, 1798. október 29. In: *Egyházlátogatási iratok 1786–1843*.
- ³⁷ TtREL I.29.h.1. Egyházlátogatás Makón, 1795. december 5. In: *Egyházlátogatási iratok 1786–1843*.
- ³⁸ TtREL I.29.a.2. Egyházmegyei közgyűlés Békés, 1806. április 10. és Ágya, 1807. február 12. In: *Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829*.
- ³⁹ TtREL I.29.c.14. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházmegyei gondnoki hivatal 1793–1883. Saator János levele Kuthy Ádám esperesnek, Makó, 1807. szeptember 7.
- ⁴⁰ TtREL I.29.i.113. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Magyardombegyháza 1817–1883. Borka István bíró és Kaskötő Márton kurátor levele Juhász Istvánhoz, Kovácsháza, 1817. május 2.
- ⁴¹ Oltvai–Mucsi 2001. 53–56., 60.
- ⁴² Maday Pál: *Békés megye városainak és községeinek története*. Békéscsaba, 1960. 143., 250.
- ⁴³ TtREL I.29.h.1. Egyházlátogatás Dombegyházán, 1814. november 3. In: *Egyházlátogatási iratok 1786–1843*.
- ⁴⁴ Uo.
- ⁴⁵ TtREL I.29.i.155. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Reformátuskovácsháza 1807–1883. Kovácsházi rektor díjlevele, 1807. december 19.
- ⁴⁶ Végvári Református Egyházközség Levéltára a.1. Keresztelési (1794–1832) és házassági anyakönyv (1794–1815.); Omniárium 1796–1846.
- ⁴⁷ TtREL I.29.h.1. Egyházlátogatás Kovácsházán, 1811. október 27. In: *Egyházlátogatási iratok 1786–1843*.
- ⁴⁸ TtREL I.29.h.1. Egyházlátogatás Kovácsházán, 1817. szeptember 14. In: *Egyházlátogatási iratok 1786–1843*.
- ⁴⁹ RKREL I.265.a.1. Keresztelési, házassági, esketési anyakönyv 1815–1849
- ⁵⁰ TtREL I.29.h.1. Egyházlátogatás Dombegyházán, 1817. szeptember 15. In: *Egyházlátogatási iratok 1786–1843*.
- ⁵¹ A sors fintora, hogy húsz évvel később a dombegyházi reformátusok nagy része Arad mellé, Szentleányfalvára költözött át, és ott új egyházközséget alapított. SzEREL c.1. Szentleányfalvi egyházközség körrendeleti jegyzőkönyve omniáriummal 1811–1852.
- ⁵² Uo.
- ⁵³ TtREL I.29.i.113. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Magyardombegyháza 1817–1883. Dombegyházi elöljárók panasza Bíró Mihály ellen = Magyardombegyháza 1817–1883.
- ⁵⁴ TtREL I.29.i.113. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Magyardombegyháza 1817–1883. Bíró Mihály dombegyházi lelkész levele Juhász Istvánnak, Dombegyháza, 1818. március 26.
- ⁵⁵ TtREL I.29.i.113. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Magyardombegyháza 1817–1883. Dombegyházi egyház világi vezetőinek levele az espereshez, Dombegyháza, 1820. október 11.
- ⁵⁶ Szász Lajos: *A református lelkész és gyülekezete a 19. század első évtizedeibe*. In: *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Szerk.: Bárth Dániel. Budapest, 2013. 192–193.